

היבטים לשוניים פרשת ראש חודש

דקדוקי קריאה בפרשת ראה בהפטרות שבת ראש חודש ובראשון של שופטים

יא כז	אֶת-הַבִּרְכָּה: הפסוק פותח באתנח אין כאן הכנה של טפחא
יא כט	גִּרְזִים: אין דגש בז"ן כפי שמופיע בחלק מהדפוסים
יב ב	עֲבָדוּ-שֵׁם הַגּוֹיִם: געיה בעי"ן, יש להקפיד על הפרדת התיבות והגיית הה"א, שלא יישמע 'עבדו שמה גוים'
יב ו	מַעֲשֵׂתֵיכֶם: העי"ן בשווא נח והשי"ן אחריה בשווא נע, כן הדבר בהמשך פס' יא
יב ז	בִּרְכָּךְ: הכ"ף הראשונה בשווא נח למרות הקושי
יב י	וַיִּשְׁבְּתֶם-בְּטַח: געיה בוא"ו
יב יג	הַשֶּׁמֶר: במלעיל ומ"ם סגולה, כן הדבר גם בהמשך ¹
יב יד	שֵׁם תַעֲלֶה עֲלֶיךָ: טעם טפחא בתיבת שֵׁם. מִצֹּדֶךְ: כ"ף סופית דגושה
יב טו	נָתַן-לָךְ: געיה בנ"ן הראשונה. יֹאכֶלְנוּ: הכ"ף בשווא נע ולא בחטף כפי שמופיע בחלק מהדפוסים, בדומה לו גם בהמשך הפרק
יב טז	עַל-הָאָרֶץ תִּשְׁפָּכֶנּוּ פָּמִים: טעם טפחא בתיבת תִּשְׁפָּכֶנּוּ
יב יז	מַעֲשֵׂר: העי"ן בשווא נח, לא בפתח
יב כ	אֶת-גְּבֻלְךָ: הלמ"ד בשווא נע ² . אֲכָלָה: הא' בחולם ולכן הכ' בשוא נע ³
יב כו	וּבָאתָ: במלעיל
יב כח	וְשָׁמַעְתָּ: במלרע, לשון ציווי. מִצֹּדֶךְ: כ"ף סופית דגושה
יב ל	אֲחֵרֵי הַשְּׂמֵדִם מִפְּנֶיךָ: טעם טפחא בתיבת אֲחֵרֵי. לֹא־לֵהִימָם: האל"ף נחה, כך גם בהמשך
יג ג	וְנַעֲבָדְם: הנ"ן בקמץ גדול והעי"ן אחריה בקמץ קטן
יג ד	הַיִּשְׁכֶּם: היר"ד בחירק, אין לקרוא 'האישכם'
יג י	יָדְךָ: ביר"ד מרכא כטעם משנה וכן בפסוק טז. תִּהְיֶה-בּוֹ: געיה בתי"ו ודגש חזק בבית מדין דחיק
יג יב	וַיִּרְאוּ: במלרע
יג יד	בְּנֵי-בְלִיעַל: הלמ"ד הראשונה מנוקדת בחירק חסר ולכן היר"ד אחריה בדגש חזק ומנוקדת בפתח, יש להבחין בין תנועת הלמ"ד לבין צליל היר"ד
יג טו	נַעֲשֶׂתָה: הקוראים תי"ו רפויה כשי"ן שמאלית צריכים להיזהר לא להבליע את השי"ן. בכל מקרה השי"ן בשוא נח
יג טז	אֶת-יְשֻׁבִּי: ביר"ד מרכא כטעם משנה. הַחֲרִם אֹתָהּ וְאֶת-כָּל-אֲשֶׁר-בָּהּ וְאֶת-בְּהֶמְתָּהּ לְפִי-חָרֵב: יש להאזין מעט את קריאת תיבת 'וְאֶת-בְּהֶמְתָּה' המוטעמת בטפחא, להסמיכה לתיבה שלפניה שהרי זהו המפסיק העיקרי הַחֲרִם אֹתָהּ וְאֶת-כָּל-אֲשֶׁר-בָּהּ וְאֶת-בְּהֶמְתָּה --- לְפִי-חָרֵב ⁴
יג יז	וְשִׁרְפָתָּ בָאֵשׁ: קדמא ואזלא כן צריך להטעים ולא במונח רביע ⁵

¹ הקורא מלרע ומ"ם צרויה בחשש שינוי משמעות.

² למראית עיני הבי"ת בתנועה קטנה (קיבוץ), אבל ציוין כאן כמה פעמים שכתוב חריג במקרא "חסרות ויתרות" אינו משנה את הדקדוק. לכן התנועה כאן היא תנועת שורק גדולה (כמו במילה גבול). לא צוינה כאן געיה בבית כי יש געיה באל"ף באות הנסמכת.

³ אם יקרא בשוא נח ישמע כאלו מנוקד בקמץ קטן, ובמקום פועל בעתיד (מדבר) יהפוך לשם עצם או לציווי.

⁴ הערה זו מיועדת בעיקר לבעלי הקריאה האשכנזים

⁵ כן הוא בכל המקורות חוץ מהמנחת שי

יג יח וְנָתַן-לָךְ: געיה בנו"ן הראשונה

יד א קָרַחָה: הקו"ף בקמץ קטן

יד ד כְּשָׁבִים: יש להיזהר מפני שיכול האותיות ש-ב

יד י אֲשֶׁר אֵין-לּוֹ: תיבת אֲשֶׁר מוטעמת בדרגא בניגוד לכללי מרכא-דרגא לפני תביר⁶

יש לשים לב להבדלים הדקים בין המקרא שלפנינו לבין המקבילה בספר ויקרא יא

יד יב וְהֶעֱזִינֶה: הה"א בקמץ רחב והע"ן אחריה בקמץ קטן, הנו"ן בחירק חסר והי"ד אחריה קמוצה ובדגש חזק

יד יג וְהִרְאָה: עוף זה בספר ויקרא מכונה דאה, בדל"ת במקום רי"ש

יד יד וְאֵת כָּל-עַרְב לְמִינוֹ: יש להיזהר מהמקרא הדומה בספר ויקרא, שם אין וא"ו החיבור לפני תיבת 'את'

יד טז אֶת-הַכֹּס: אין כאן וא"ו החיבור בניגוד לפסוק המקביל בויקרא

יד יז וְאֶת-הָרֶחֱמָה: במלעיל!

יד כא לֹא תֹאכְלוּ: לֹא במונח ולא במקף. לִגְר: הלמ"ד בפתח. לְנִכְרִי: הלמ"ד בשוא

יד כג מַעֲשֶׂר: העי"ן בשווא נח

יד כד שְׁאֵתוֹ: השי"ן בשוא והאל"ף בצירי

יד כ"ף רַאשׁוֹנָה בשווא נח, על אף הקושי. כן הדבר גם בהמשך הפרק

יד כה בִּידָךְ: ולא בִידֶךְ, הדל"ת בשוא נע לא בסגול והטעם בכ"ף

יד כו תִּשְׁאַלְךָ: געיה בת"ו. האל"ף בקמץ רחב והלמ"ד בשוא נע. וְאֶכְלֶתָ שָׁם: טעם נסוג אחור לכ"ף ודגש חזק בשי"ן מדין אתי מרחיק

טו ב לֹא-יִגָּשׁ: שי"ן שמאלית

טו ד יִהְיֶה-בָּךְ: געיה ביר"ד הראשונה ודגש חזק בב"ת מדין דחיק

טו ו וְהֶעֱבַטְתָּ: העמדה קלה בה"א למנוע הבלעת העי"ן החטופה, ועל אף הקושי, הטי"ת בשווא נח

טו ז תִּקְפֹּץ: הפ"א דגושה

טו ט קָרַבָּה: הקו"ף בקמץ רחב והרי"ש אחריה בשווא נע. וְרַעְיָה עֵינֶיךָ: יש להקפיד, כבכל מקום אחר במקרא, על קריאת העי"ן שאם לא כן, משבש את משמעות הכתוב

טו יא לַעֲנִיךָ: העמדה קלה בלמ"ד למנוע הבלעת העי"ן החטופה, הנו"ן בחירק חסר ולכן הי"ד אחריה

דגושה. וְלֹאֲבִינְךָ: הלמ"ד וגם הבי"ת בשווא נח, הי"ד בחולם והנו"ן אחריה בשווא נע: ול-אב-ינך

טו יב וְעַבְדְּךָ: הבי"ת בקמץ גדול ושווא נע בדל"ת, כן הדבר גם בהמשך פס' יח

טו יד וּמִיָּקְבֶךָ: המ"ם בחירק חסר והי"ד אחריה דגושה ומנוקדת אף היא בחירק חסר

טו טז אֶהְבֶּךָ: הבי"ת בשווא נע

טו יז תַּעֲשֶׂה-כֵן: העמדה קלה בת"ו ודגש חזק בכ"ף מדין דחיק

טו כ תֹאכְלֶנּוּ: הכ"ף בשווא נע ולא בחטף פתח

טו כא תִּזְבְּחֶנּוּ: הבי"ת קמוצה

טז א וְעָשִׂיתָ פֶּסַח: הפ"א בדגש חזק מדין אתי מרחיק בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר-יִבְחָר: תיבת אֲשֶׁר מוקפת ולא

⁶ דרגא תבוא כאשר ישנן לפחות שתי הברות המפרידות בין הברת התביר לבין הברת המשרת. עפ"י תורה קדומה: אֲשֶׁר אֵין-לּוֹ

טז ב וְזָבַחַת פֶּסַח: טעם נסוג אחור לבי"ת

טז ג תֵּאֲכַל-עֲלֵיו: יש להעמיד קלות את קריאת התי"ו מפני הגעיה שם

טז ה נָתַן לָךְ: הטעמה בתי"ו, אין טעם נסוג אחור לנר"ן

טז ו לְשֹׁכֵן שְׁמוֹ שָׁם: תיבת שָׁם בתביר, אין להסמיכה לתיבה שלפניה בזקף בשונה מקודמו יד כב
לְשֹׁכֵן שְׁמוֹ שָׁם

טז יג בְּאֶסְפָּךְ מִגְרִנֶּךָ: גם האל"ף וגם הגימ"ל בקמץ קטן

טז טו בְּכָל תְּבוּאָתְךָ: בכל במהפך ולא במקף ולכן הכ"ף בחולם ולא בקמץ קטן

טז טז יִרְאֶה כָל-זְכוּרֶךָ: בקדמא ואזלא ולא בתלישה (לא קורן אך יש חומשים)

טז יז נָתַן-לָךְ: געיה בנר"ן

הפטר שבת ראש חודש מנהג ספרד להפטיר עניה סוערה

ג עָרַף פֶּלֶב: טעם נסוג אחור לעי"ן. מְבַרֵךְ: טעם נסוג אחור לבי"ת

ח הַיּוֹחֵל: ה"א השאלה מנוקדת בחטף וטעם נסוג אחור ליר"ד. אֶם-יִוָּלַד-גִּוִּי: יר"ד בחירק קטן, וא"ו
בדגש חזק, קמוצה ומוטעמת מדין נסוג אחור⁷

יא מִזֵּיז: להיזהר לא לקרוא מזיו

יב הַנִּנֵּי: נר"ן ראשונה, על אף הקושי, בשווא נח. תִּשְׁעֲשָׁעוּ: שתי השיני"ן בקמץ רחב

יד וְזָעַם: במלרע

טז וְרָבּוּ: הטעם בבי"ת מלרע.

יז וְהַמִּטְהָרִים: המ"ם בחירק ולא בשווא⁸

יח בָּאָה: במלרע

יט מִשְׁכֵּי קִשָּׁת: טעם נסוג אחור למ"ם ושי"ן בשווא נע

כא לָלוּים: הלמ"ד רפויה ללא דגש ובשווא נח

ראשון של פרשת שופטים:

טז יח שִׁפְטִים וְשִׁטְרִים: הפ"א והטי"ת בשווא נע. תִּתֶּן-לָךְ: געיה בתי"ו הראשונה

טז כ נָתַן לָךְ: אין טעם נסוג אחור, כן הדבר גם בהמשך יז

טז כא תַּעֲשֶׂה-לָּךְ: העמדה קלה בתי"ו ודגש חזק בלמ"ד מדין דחיק

יז א כָּל דָּבָר רָע: טעם טפחא בתיבת כָּל, יש להקפיד על הפרדה בין שתי התיבות הנותרות

יז ד וְהִגַּד-לָךְ: געיה בה"א

יז ז תִּהְיֶה-בּוֹ: העמדה קלה בתי"ו ודגש חזק בבי"ת מדין דחיק

יז ח לִנְגַע: הלמ"ד קמוצה

יז י אֲשֶׁר יִבְחַר ה': טעם טפחא בתיבת אֲשֶׁר

יז יב לְשֵׁרֵת שָׁם: טעם נסוג אחור לשי"ן הראשונה

⁷ הלמ"ד שמרה על הצירי, אבל יש בה געיה, וכן שני הנסוגים בפס' ג.

⁸ בניין התפעל

מתוך חלק הדקדוק בתורה קדומה: "ארבעה ספרים אין מסיימים בהם אלא מלמעלה (כלומר כופלים את הפסוק הלפני אחרון) וסימניך יתק"ק – ישעיהו, תרי עשר, קהלת וקינוח (איכה)"

הערה כללית בקשר לתפילת מוסף של שבת ראש חודש: יש לקרוא "חֲרָבָה עִירָנו" כאשר החי"ת בקמץ גדול [והרי"ש בשווא נע] ולא בקמץ קטן [ושווא נח] שאז יש בכך כדי לשוות למילה זו משמעות שונה ובלתי רצויה.

יא ל ידועים דברי רש"י על אחרי דרך מבוא השמש, הדברים מבוארים באר היטב בדברי ידידנו הרב אברהם ויסבלום בספר תורת הטעמים החל בעמ' תקכג

הַלֹא־הִמָּה בְּעֶבֶר הִירְדֵן אַחֲרֵי
דֶּרֶךְ מְבֹא הַשֶּׁמֶשׁ יא, טו

כתב רש"י: אחרי – אחרי העברת הירדן הרבה והלאה למרחוק, וזהו לשון אחרי. כל מקום שנאמר אחרי, מופלג הוא. דרך מבוא השמש – להלן מן הירדן לצד מערב, וטעם המקרא מוכיח שהם שני דברים, שנקדו בשני טעמים*, אחרי נקוד בפשטא, ודרך נקוד במשפלה והוא

דגוש, ואם היה אחרי דרך דבור אחד, היה נקוד אחרי במשרת בשופר הפוך, ודרך בפשטא" ורפה, עכ"ל. וכוונתו, שאין פירושו של הפסוק: אחרי דרך המערב, אלא: הרבה אחרי הירדן, לכיוון מערב. ורש"י מוכיח את פירושו ממה שלא נתפסק 'אחרי דרך, מבוא השמש' אלא: אַחֲרֵי / דֶּרֶךְ מְבֹא הַשֶּׁמֶשׁ. ובדומה לזה מצאנו: וְהִשְׁעַר

הערות וציטוטים

א. כוונתו לטעמים מפסיקים, כלשון הראשונים שכינו רק את המפסיקים בשם 'טעם', כי הם נותנים את הטעם וההבנה בפסוק. ב. הוא הטעם הנקרא כיום 'יחיב'. ג. כוונתו, דהנה ידוע שבג"ד כפ"ת הבא בראש מילה הוא דגוש, מלבד אם הוא בא אחרי אותיות אהריי, אבל גם אם הוא בא אחרי אהריי לא חמיר יהיה רפה, כי אם הוא אחרי טעם מפסיק – יהיה דגוש, וזאת כוונת רש"י – כיון שתיבת 'אחרי' מוטעמת במפסיק, אזי פותחת תיבת 'דרך' בל"ת דגושה. ד. הוא הטעם הנקרא כיום 'מהפך'. וכתב הרד"ק (הבנה הטקרא) וז"ל: וס' שאמר הרב 'ואם היה אחרי דרך דיבור אחד היה נקוד אחרי במשרת בשופר הפוך', שתי המילים האלה 'בשופר הפוך' הוא תוספת איוה תלמיד, שרצה לפרש איוה המשרת הראוי למילה 'אחרי' וחשב שהוא שופר הפוך – בעבור שהוא הוא המשרת לפשטא על המנהג, אבל לא ידע בטיב הטעמים כי במקום הזה יהיה משרתו מרכא ולא מהפך, עכ"ל. וכוונתו, כי ע"פ כללי הטעמים ה'מהפך' ישרת את הפשטא רק כאשר יש הפסק תנועה או שוא נע או חטף – בין ההברה שבה מנוגן המשרת, להברה שבה מנוגנת הפשטא (ראה במבוא פרק ה סעי' ג), ובפסוק שלנו, היות שהמילה 'אחרי' מוטעמת בסופה, והמילה 'דרך' בראשה, נמצא שהמשרת צריך להיות 'מרכא' (ראה במדבר לה, כח מובא להלן). אבל ב'תורת הקורא' כתב ליישב דברי רש"י, דיתכן שרש"י סבר שהטעמת המילה 'אחרי' בפסוק זה ראויה ליסוג אחור אם היא מוטעמת במשרת, כיון ש'דרך' מוטעם בראשו (ראה כללי נסוג אחור ראשית יב, יג. ויקרא ז, ח), וכן מצאנו: וְאַחֲרֵי כֵן (בראשית מה, טו), וא"כ המשרת לפשטא הוא מהפך, שהרי יש הפסק תנועה בין ההטעמות! ואף שלא בכל 'אחרי' מצאנו שהוא נסוג אחור, עדיין אפשר לומר שרש"י ידע שכאן צריך להיות כך, ואין זאת הגהת תלמיד טועה. ה. רש"י מבאר לנו כאן יסוד בכללי הטעם 'יחיב': הטעם יחיב שהוא מחליפו של הפשטא במילה המוטעמת בראשה, אינו בא בכל מילה כזאת, אלא רק אם לטעם הנ"ל אין משרת, אבל אילו יהיה משרת

במילה שלפניה. לא יהיה שם יחיב אלא פשטא.

עמ' תקכד

סָגְרוּ, אַחֲרֵי – כְּאֲשֶׁר יֵצְאוּ הָרֶדְפִים
אַחֲרֵיהֶם (יהושע ב, ז – ראה רד"ק שם), גם שם תיבת אחרי עומדת כשלעצמה.

ולכאורה יש להקשות, הרי גם אם הכוונה אחרי דרך המערב, גם אז היה ראוי לפסק: אחרי, דרך מבוא השמש, שהרי תיבות דֶּרֶךְ מְבֹא הַשֶּׁמֶשׁ הם דבר אחד!

ואולי יש ליישב, על פי מה שנתבאר שכאשר יש מילה אחת בראש המאמר הראויה לעמוד כשלעצמה – נוטים הטעמים לטפול אותה אל ההמשך, גם אם

צריך להפריד סמוכים על ידי זה, ואכן בתיבת אַחֲרֵי מצאנו שהיא נטפלת, לדוגמא: אַחֲרֵי מוֹת, שְׁנֵי בְנֵי אֶהֱרָן (ויקרא טז, א) במקום: אַחֲרֵי, מוֹת שְׁנֵי בְנֵי אֶהֱרָן. וכן: אַחֲרֵי מוֹת, יְהוֹאֵשׁ בֶּן־יְהוֹאָחָז מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל (מ"ב יד, יז), במקום: אַחֲרֵי, מוֹת יְהוֹאֵשׁ בֶּן־יְהוֹאָחָז מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל.

והענין הוא, כי טעמים מפסיקים הבאים בסמיכות – מפריעים לשטף הקריאה, ולפיכך משתדלים הטעמים להמנע מזה, והדברים אמורים בפרט לגבי

פעמים בכל המקרא! לפיכך, כאשר תיבת

צירוף שני זקפים-גדולים שמקשה מאד על הקריאה. ואכן צירוף זה מצוי רק ל"ד שמת הוא בעל שם אחד בלבד - אזי בא

המפסיק כהלכתו בתיבת אַחֲרֵי, כגון: זה מצאנו רק עשרה פעמים [מלבד הפסוק אַחֲרֵי, מוֹת אַבְרָהָם (בראשית כה, יא), אַחֲרֵי, מוֹת יְהוֹשֻעַ (שופטים א, א), אַחֲרֵי, מוֹת אַחָאב (מ"ב א, א). אבל כאשר צריך לבוא זקף במילה מוֹת, כגון ששם האדם מורכב משתי תיבות או יותר, וכמו הדוגמאות דלעיל - משמיטים הטעמים את המפסיק במילה אַחֲרֵי שלפניו, כדי שלא ליצור עומס מפסיקים צפופים.

גם הצירוף של פשטא-יְתִיב אינו נוח, כפי שיכול כל קורא להרגיש, ובכל המקרא לא מצאנו צירוף זה אלא ל"ה פעמים. ובפרט אחר טעם מפסיק אַחֲרֵי המקשה על הקריאה עוד יותר, שבאופן

הערות וציונים ו. מבוא פרק ז סעי' ח. ז. והטעם לזה הוא גם כדי להשוות ככל האפשר את גודל שני החלקים שיווצרו אחר הפיסוק, וכבר הבאנו דוגמאות לזה במבוא: לְפָשַׁע עֲבָדֶי, אֱלֹקֵי אֲבִיךָ (בראשית נ, יז), פֶּלֶקֶתְלָה עֲדָת, בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (במדבר יד, ה), גִּדְלָה פָרַע, שְׁעָרֵי רָאשֵׁי (במדבר ו, ה - ראה רש"י שם), יָמֵי בָכִי, אֲכַל מִשָּׁה (דברים לד, ח). ח. והארכנו בענין זה במבוא, עמוד צה הערה לב. ז. או: אַחֲרֵי דָרְךָ, מְבֹא הַשָּׁמַשׁ. ראה לעיל עמוד תקכג הערה ד. י. בדומה מצאנו כֹּל, נְשִׂאֵי בָהֶם (במדבר יג, ב), וכתב הרשב"ם שם [ו]הטעם שתחת כל מוכיח פירושו, כל אלה הי"ב האנשים יהיו כל אחד נשיא להתנדר ללכת, כמו כֹּל, שְׁתֵּה תַחַת־רִגְלִי, עכ"ל. וכוונתו שהטעם שתיבת כל עומדת לבדה, הוא מפני שהיא קיצור ותמצית של כמה תיבות, כמו כל - שְׁתֵּה תַחַת רִגְלִי, שהוא כאילו כתוב: [את] כל [החיות והבהמות ועוף השמים], שְׁתֵּה תַחַת רִגְלִי. ואף 'כל נשיא בהם' מכנס בתוכו כמה מילים: כל [אלה שנים עשר האנשים], נשיא בהם. וכיון שכן היא צריכה לעמוד בפני עצמה. וראה עוד

מש"כ שם במקומו. עמ' תקכה ולא ילכו עוד, אַחֲרֵי - שְׁרָוֹת לְבָם הָרַע (ירמיה ג, יז), - הרי לנו, שתיבת אחרי אינה מוכרחת להטפל לאחריה, אף אם היא מחוברת במשמעות! אבל באמת לא קשה, כי צירוף זה של זקף-גדול - טיפחא ע"כ מספר תורת הטעמים.

א"ה. יש כאן הפניות לקונטרסים 'תורת הקורא'. הם נתנו להורדה בפורום 'מקרא ומסורה' של אוצר החכמה. אנו מקווים שבקרוב יצאו לאור יחד עם המקרא.

יב ב אַבְדָּה תִּאבְדּוּן אֶת־כָּל־הַמְקֻמָּוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ־שָׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם אֶת־אֱלֹהֵיהֶם עַל־הָהָרִים הָרָמִים וְעַל־הַגְּבָעוֹת וְתַחַת כָּל־עֵץ רַעֲנָן: מספר תורת הטעמים של הרב אברהם ויסבלום נר"ו עמ' שיט הפיסוק בפשטות: אַבְדָּה תִּאבְדּוּן אֶת־כָּל־הַמְקֻמָּוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ־שָׁם הַגּוֹיִם, אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם [ו]אֶת־אֱלֹהֵיהֶם. וכן פי' ר' יונה אבן גנאח (הביאו ראב"ע)⁹.

א"ה. יש כאן הפניות לקונטרסים 'תורת הקורא'. הם נתנו להורדה בפורום 'מקרא ומסורה' של אוצר החכמה. אנו מקווים שבקרוב יצאו לאור יחד עם המקרא.

יב ב אַבְדָּה תִּאבְדּוּן אֶת־כָּל־הַמְקֻמָּוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ־שָׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם אֶת־אֱלֹהֵיהֶם עַל־הָהָרִים הָרָמִים וְעַל־הַגְּבָעוֹת וְתַחַת כָּל־עֵץ רַעֲנָן: מספר תורת הטעמים של הרב אברהם ויסבלום נר"ו עמ' שיט הפיסוק בפשטות: אַבְדָּה תִּאבְדּוּן אֶת־כָּל־הַמְקֻמָּוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ־שָׁם הַגּוֹיִם, אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם [ו]אֶת־אֱלֹהֵיהֶם. וכן פי' ר' יונה אבן גנאח (הביאו ראב"ע)⁹.

⁹ א"ה. כדי להקל על ההבנה אני מביא כאן את דברי ראב"ע: אמר רבי יונה המדקדק, כי את אלהיהם - חסר ו"ו, והטעם: 'זאת אלהיהם'. ולא אמר כלום; רק הוא דבק עם מלת עבדו שם.

הערה. ויש לעיין לפי זה מה שייך ילרשת את אלוהיהם, ואולי פירש כי ירושה הכתובה כאן – היא השמדה, ראה לעיל ב' כד, אבל אם כן הוא מיותר, כי כבר מבואר מתחילתו, אבד תאבדון. וצ"ע.

א"ה. אני מתקשה להבין את השאלה. לפי ו' גנאח מתפרש אבד תאבדון **את-כל-המקלות אשר עבדו-שם הגוים אשר אתם ירשים אתם [ו]את-אלהיהם** על-ההרים הרמים ועל-הגבעות ותחת כל-עץ רענן: והמילים אשר עבדו-שם הגוים אשר אתם ירשים אתם כמו כן המלים על-ההרים הרמים ועל-הגבעות ותחת כל-עץ רענן: באו רק לומר איפה הגויים עובדים את אלוהיהם. והוא בא לאפוקי שצריך לאבד מקומות ולא אלילים עצמם.

הערה נוספת. 'להוריש' בהפעיל יכול להתפרש לעקור מירושה, כלומר לגרש או להשמיד. אבל אתם ירשים בקל, אינו מתפרש כך.

אבל הטעמים פסקו: אבד תאבדון את-כל-המקלות אשר עבדו-שם הגוים (אשר אתם ירשים אתם) / את-אלהיהם. וזה מורה שאת-אלהיהם נסב לתחילת הפסוק. ופירושו לדעת רשב"ם וראב"ע: המקומות שעבדו שם הגויים את אלוהיהם; ולדעת רש"י: אבד תאבדון את-כל-המקלות אשר עבדו-שם הגוים! ומה תאבדון משם? את-אלהיהם!

יג ו כ' דבר-סרה טיפת דיו של רש"י, הרב יצחק ישע'י וייס נר"ו אב"ד נווה אחיעזר

פרשת ראה – דיבר סרה

ברש"י: סרה, דבר המוסר שלא היה ולא נברא ולא צויתו לדבר כן, דישטולוד"א בלע"ז.

פשוטו של רש"י בקצרה

סרה, אין פירושו מלשון 'סור' שהוא נטיה וסטיה במשמעות שקר, כתרגומים. כי אז ניתן לומר שיש בדבריו משהו אמת, אלא הוא מלשון 'הסרה', דבר המוסר מן העולם שלא היה ולא נברא ולא צויתו לדבר כן, כלומר שקר מוחלט ללא כל בסיס, וכן הוא לקמן אצל עדים זוממים. שהרי אינם עדים מוכחשים שיתכן שיש קורטוב אמת בעדותן, אלא שלא היו כלל במקום המעשה, ולכן כל עדותם היא 'דבר שאינו', שהוסר העד הזה מכל העדות הזאת, כגון, שאמרו להם והלא עמנו הייתם אותו היום במקום פלוני'.

הפירושים האפשריים ל'דבר סרה'

תיבת 'סרה' הינה הטייה של השרשים 'סור' או 'סרר', שמצאנו להם הטיית שונות ולכן משמעויות מרובות. א, פנה, נטה. ב, פסק, חדל. ג, היטה, עוות. ד, סולק, הורד. ה, מרוחק. ו, מרד, מרי, עיקש. ועל כן מהצורך לקבוע מה משמעות 'דבר סרה', וכיצד מונחת משמעות זו בתיבת 'סרה'.

פירושי התרגומים 'סרה' – מלשון סור ונטיה

אונקלוס ויונתן תרגמו **דבר סרה** 'מליל סט'א', ובמיתרגמן (ל' אליהו בחור, ערך סט): והרבה משרש נטה וסור מתורגם בלישנא סט'א... **ו'סר א'ליה'** (שופטים ד, יח), וסטא לותה, **סרו מהר** (שמות לב, ח), **סטו בפריע**. – כלומר דיבר לא ישר ונכון. ובתרגום ירושלמי כת"י רומא תורגם 'מליל מילין דשקריין'. ולהלן: 'למסדה עלוי סהדי דשקר'. כדרכו תרגם לפי העניין על דרך התרגומים הנ"ל, ולא את התיבה עצמה.

לרבי מנחם 'סרה' – מרדות

במחברת מנחם ערך 'סר' מתחלק ל' מחלקות, והקבוצים לעניין 'דיבר סרה' הם: **השלישי, סר סבאס** (הושע ד, יח) **סרו מהר** (שמות לב, ח), **הכל סר** (תהלים יד, ג), **הנה דמשק מוסר מעיר** (ישעיה יז, א), **יפה וסרת טעם** (משלי יא, כב) **וסורי בארץ יכתבו** (ירמיה יז, ג), **דרכי סורר** (איכה ג, יא) ... [ענין הסרה, וכן פירש רש"י בהושע וישעיה הנ"ל]. **הששי, אסורה נא ואראה** (שמות ג, ג), **כי סר לראות** (שם ג, ד), **סורה אדוני סורה אלי** (שופטים ד, יח), **אכן סר מר המות** (שמואל א, טו, לב), **ויסורו** (בראשית יט, ג), **יסור שמה לאכול** (מלכים ב ד, ח), **ויסר אליה** (שופטים ד, יח), (כמשמעו) [ג' המבורג: כמו] **ויט אליה** (בראשית לח, טז). **השביעי, כי כפרה סרה סרר ישרא'ל** (הושע ד, טז), **כי דבר סרה, אך סוררים** (תהלים סח, ו), **על דגן ותירוש יתגוררו יסורו בי** (הושע ז, יד), עניין מרדות המה. – כלל את 'דבר סרה' במחלקת מרדות, ולא במחלקת נטיה וסטיה כתרגומים, או במחלקת הסרה.

רבי יהודה ו' חיוג' מחלק בין 'יסר', 'סור' ו'סרר'

רבי יהודה ו' חיוג' שבניגוד לדעת רבי מנחם שיש תיבות ששרשן מאות אחת או שתיים, קבע שכל תיבה נגזרת משרש בן שלש אותיות, חילק את מחלקת 'סר' שבמחברת מנחם, מהם כלל ב'סר', בין הפעלים שהפא שלהם יוד ונחה [=מושמטת] (שלשה ספרי דקדוק, אותיות הנח, עמ' 27). ומהם כלל ב'סור', בין הפעלים שהעין שלהם נחה (שם, עמ' 50). ומהם כלל ב'סרר' בין הפעלים שעין הפועל דומה ללמד הפעל (שם, פעלי הכפל, עמ' 114). ולא מצאתי בספרו את 'סרה'.

לרבי יונה 'סרה' – מרי מעניין 'הסרה'

בעקבותיו כתב רבי יונה ׳ ג'נאח בספר השרשים: 'סור', סר מעל האהל (במדבר יב, י), וסרתם מן הדרך (דברים יא, כח), וחסיר ה' ממך כל חולי (דברים ז, טו), כבר נזכר הענין הזה בספר אותות הרפיון [= אותיות הנח, לרבי יהודה ׳ חיוג, הנ"ל] ... עניין אחר אלא שהוא קרוב לזה, הוא וסורי בארץ יכתבו (ירמיה יז, יג). וממנו, כי דבר סרה וגו'. וממנו, מה זה רוחך סרה (מלכים א כא, ה), וענין המלות האל המרי. – נראה שפירש 'דבר סרה' שהוא מעניין הסרה וסילוק, אך כמו רבי מנחם גם הוא פירשו במשמעות של מרי [שבשוננו של רבי מנחם נקרא 'מרדות'].

פשוטו של רש"י

נראה שרש"י לא רצה לכלול כרבי מנחם את 'דבר סרה' והדומים לו במחלקה מיוחדת שעניינה מרדות ומרי. וגם לא רצה לפרש מלשון 'סור' שהוא נטיה וסטיה במשמעות שקר כתרגומים. ונראה שלדעתו 'נטיה וסטיה' יתכן שיש בה משהו אמת, וכמו כן 'מרדות' ומרי' ניתן להאמר גם על משהו שיש בו קורטוב של אמת. לכן מיאן רש"י בפירושים אלו, ופירש 'סרה' כמו 'הסרה' כמו רבי יונה, הן במקרא שבפרשתנו: סרה, דבר המוסר מן העולם שלא היה ולא נברא ולא צויתו לדבר כן, כלומר שקר מוחלט ללא כל בסיס, והן לקמן אצל עדים זוממים. שאינם עדים מוכחים שיתכן שיש קורטוב אמת בעדותן, אלא שלא היו כלל במקום המעשה, ולכן כל עדותם היא 'דבר שאינו, שהוסר העד הזה מכל העדות הזאת, כגון, שאמרו להם והלא עמנו הייתם אותו היום במקום פלוגי. וכן במסכת מכות (ה, א): דבי רבי ישמעאל תנא, לענות בו סרה, עד שתסרה גופה של עדות. פירש רש"י: 'בפרשת עדים זוממין כתיב סרה, עדות המוסרת, שהוסרו משם'.

ביאור הלעז שברש"י

רש"י צירף לפירושו את הלעז, דישטולוד"א. וביאר הר"מ קטן באוצר לעזי רש"י שזו מילה שהיא בינוני במשמעות של שם פעולה. 'דברים מעוותים, עיוות'. – אם צדק בתירגומו, לא ניתן להסיק מהלעז אם 'סרה' הוא מלשון 'סור, נטה' או מלשון 'הסרה'. אך מצאנו מעין לעז זה במקומות נוספים. על 'וַיֵּט אֱלֹהִים אֶל הַדֶּרֶךְ (בראשית לח, טז)' [שמנחם השווה ל'ויסר אליה' במחלקה הששית], פירש רש"י: 'מדרך שהיה בה נטה אל הדרך אשר היא בה, ובלשון לע"ז דשטוליר'. ובאוצר לעזי רש"י: לסטות. וכן בתהלים (קא, ג) 'עֲשֵׂה סֻטִים' פירש רש"י, לשון כי תשטה אשתו (במדבר ה, יב), לסור מן הדרך, דישטוליט"ט בלע"ז. ובאוצר לעזי רש"י עיוותים. וברמיהו (ב, כא) 'וְאֶנְכִי נִטְעַתִּיךָ שֶׁרֶק כְּלֶה זֶרַע אֶמֶת וְאִיךָ נַחֲפָכָה לִי סוּרִי הִגַּפְנִי נִכְרִיחָה. מופיע סורי הפך ל'זרע אמת'. וברש"י הביא רק את הלעז, דישטולטור"ש בלע"ז. וגם כאן לדברי אוצר לעזי רש"י תירגומו: '[ענפים] סוטים'. ויש גורסים לעזים במשמעות של סטייות או סטיה. וברש"י מיכה (ב, ד) 'אִיךָ יָמִישׁ לִי לְשׁוֹבֵב שְׂדֵינוּ יַחֲלִק', איך יסור אלי עוד להשיב לנו שדויתנו וכו', איך ימיש לוי, קומ"א ש"י דישטולדר"א אמ"י [כ"ה בכתה"י], כמו סורה אלי, ויסרו אלי (בראשית יט, ג). תרגמו באוצר לעזי רש"י 'כיצד יפנה אלי'. – מכל הלעזים המקבילים מתקבל לכאורה הרושם ש'סרה' הוא כן מלשון 'סור, נטה', ולא מלשון 'הסרה'. והדברים צריכים בירור. ע"כ טיפת דיו של רש"י.

א"ה: לעניין הלעז ברש"י, כנראה בכל מקום צריך להבינו לפי העניין.

יד ד-ה זאת הבהמה אשר תאכלו שור שֶׁה כְּשִׁבִים וְשֶׁה עֲזִים: אֵיל וְצִבִי וַיַּחֲמֹר וְאֶקוּ וְדִישָׁן וְתֹאזּוּ וְזָמַר:

דפי פרשת השבוע של בר-אילן ראה עח

פרופ' זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

היחמור המקראי ואנטילופת הבובל

התורה מונה בפרשתנו את עשרת בעלי החיים הטהורים, לפי סדר שכיחותם וחשיבותם לאדם; שלוש בהמות מבויתות ושבע חיות בר: "זאת הבהמה אשר תאכלו שור שֶׁה כְּשִׁבִים וְשֶׁה עֲזִים. אֵיל וְצִבִי וַיַּחֲמֹר וְאֶקוּ וְדִישָׁן וְתֹאזּוּ וְזָמַר. למעשה אין המדובר בהכרח בשמות ספציפיים, אלא לפעמים הם מופיעים כשם קיבוצי. רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות א, ח.

דומה שבהתאם לסדרם כך גם כושר ההשתמרות של מסורת זיהויים. כך למשל, לדעת אבן עזרא: "אֵיל וְצִבִי – ידועים, והחמשה האחרים צריכים לקבלה". אכן הצבי והאיל נזכרים תדירות במקרא יותר משאר כל חיות הבר הטהורות. האיל במקרא הוא שם קיבוצי של בני משפחת האיילים (Cervidae). בארץ ישראל הקדומה היו מצויים שלושה מינים ממשפחה זו, והם מכונים כיום: יחמור פרסי (Dama mesopotamica)¹⁰, אייל אדמוני (Cervus elaphus) ואייל כרמל (Capreolus capreolus). בכל המינים הללו הזכרים מאופיינים בקרניים שמתפצלות לסעיפים, בעלות רקמת עצם (גרם) מלאה, הנושרת וגדלה מחדש בכל שנה. הצבי המקראי, כולל בתוכו את כל מיני הצביים (Gazella), כגון: צבי ארץ ישראלי (Gazella

¹⁰ ראו א' ביליק, "היחמור", בית מקרא ג (תשי"ח), עמ' 25-20.

(gazella) וצבי המדבר (Gazella dorcas). בית גידולו במרחבים פתוחים. לזכר ולנקבה קרניים נבובות שאינן מתפצלות, והן גדלות ברציפות עד לגיל שלוש שנים בערך. לדעתנו, את היחמור המקראי יש לזהות, בהתאם למסורות הזיהוי הקדומות ביותר, עם אנטילופת הבובל¹¹ (Alcelaphus buselaphus)¹² כך מובא בתרגום השבעים (Bubalos) (ובולגאטה Bupalus). אורך גופה של האנטילופה הוא 2.25 מ'. לשני הזוויגים קרניים עבות וקצרות דמויות נבל (40 ס"מ). היא גבוהה יותר בכתפיה מאשר באחוריה, וראשה ארוך וצר. היא חיה בעדרים, שוכנת ערבה, וכיום היא נפוצה במישורי הסוואנה שבדרום אפריקה. ייתכן שמקור השם 'יחמור' בצבע פרוותו, חום-אדמדם, בדומה ללשון הערבית (בשורש 'חמרי').¹³ כמו כן, אפשר ששם זה נוצר מכיוון שלראשו של היחמור מראה של ראש חמור. בדומה לכך שמו של הבובל בערבית: "בקר וחש" כלומר בקר-בר או "בקר – חמור הבר". לפי הפרשנות הזו אפשר להציע, שהיחמור המקראי מייצג את משפחת האנטילופות שוכני הערבות, שקרניהן כפופות בקרני הבקר.¹⁴ ליחמור המקראי הוצעו זיהוים שונים, בחלקם רחוקים ביותר.¹⁵ אשר לזיהוי המודרני עם ה-Dama mesopotamica, הוא מבוסס על השתמרות שמו בערבית 'יחמור' בניב המקומי של תושבים מהאזור שבין עירק לאירן.¹⁶ יאה זיהוי היחמור המקראי אשר יהיה, ברור בעליל שהבובל חי בארץ ישראל בתקופת המקרא, כפי שעולה מהממצא הארכיאולוגי. עד כה נמצאו שרידיו מתקופה זו באתרים מתקופת הברונזה המאוחרת והברזל: בלכיש, בתל שריעה, ובאתרים נוספים מתקופת הברונזה הקדומה: באשקלון ובתל גת, שם נשתמרה גם קרן בשלמותה. כמו כן נמצאו עצמות מתקופת הברונזה הביניימית, בתל נגילה. תפוצת עצמות הבובל בישראל מעידה כי המין היה נפוץ במישורים של דרום הארץ, בפלשת ובמישור החוף.¹⁷ מרבית העצמות שנתגלו באתרים נמצאו בקונטקסטים ארכיאולוגיים, שהכילו שרידי בעלי חיים נוספים, והינם חלק משרידי ארוחות. העצמות שבורות בדרך כלל ולעתים מופיעים עליהן סימני שחיטה. הבובל והיעל מופיעים גם בצירי קיר קדומים שנמצאו במזרח סיני, ואין ספק שיונקים אלה ואחרים מייצגים תבנית נוף מדברית, שעמדה לפני המאיריים.¹⁸

מתוך ספרו של חנוך דוד
בעלי חיים במקרא:
לדעתו יש לזהותו עם
היחמור (מל"א ה. ג.)

ציור משנת תרכט

¹¹ מ' כסלו, "בחינת הזיהוים של עשרת מעלי-הגרה הטהורים על-פי הטקסונומיה", סיני קכה (תש"ס), עמ' רכג-רכד.

¹² תרגום שמו המדעי (מיוונית): 'בקר-איל'. באנגלית: hartebeest.

¹³ א' מרקוס, ברזילי: מסה בתולדות הלשון העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 65.

¹⁴ מ' כסלו, "בחינת הזיהוים של עשרת מעלי-הגרה הטהורים על-פי הטקסונומיה", סיני קכה (תש"ס), עמ' רכג-רכד.

¹⁵ ראו סיכום במאמרי, "לזיהוי האיל, הצבי והיחמור", על אתר טו (תשס"ט), עמ' 10.

¹⁶ ע' פז, בשבילי ארץ התנ"ך, בן-שמן 2006, עמ' 225. נראה שמדובר במסורת בבליית עתיקה ובתלמוד מוזכרת האפשרות של הזדווגות בין איל ליחמורתא אם כי אין היא מתעברת ממנו (בכורות ז ע"ב). יחד עם זאת, אולי הכוונה לבובל שנקרא גם "בקר-איל".

¹⁷ E. Tsahar, I. Izchaki, S. Lev-Yadun & G. Bar-Oz, "Distribution and Extinction of Ungulates during the Holocene of the Southern Levant", PLoS ONE 4 (2009).

¹⁸ ב' שלמון, "סלעים חיים", ארץ וטבע 42 (תשנ"ו), עמ' 45-54.

לפי המקורות המאוחרים, בית גידולו של בעל חיים זה היה גם לאורך הערבה ובקעת הירדן. ר' אשתורי הפרחי, שישב בבית שאן לפני כשבע מאות שנה, ראה "בקר וחש", והוא מתאר בדיוקנות מפליאה:

והוא שיש לו קרניים וטלפים סימני טהרה, ומצחו צר וגופו דק וגבוה מהשור וקרנותיו ישרים ועולים והוא אדום, ומהם ראיתי פה בית שאן הולך לתשורה. ר' אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהדורת א"מ לונץ, ב, ירושלים תרנ"ט, עמ' תשסט.

למעשה הבובל התקיים באזורנו עד לפני כמאתים שנה. ה"ב טריסטראס, מחלוצי מחקר הטבע של ארץ ישראל, כתב עליו כך:

את הבובל לא ראיתי בארץ-ישראל, אבל הוא קיים אל נכון בגבולות המזרחיים של גלעד ומואב. הוא מוכר היטב לערבים, והם מבטיחים לי שהוא יורד מפעם לפעם לשתות מים במקורות הנחלים הזורמים אל ים המלח, ושם הם תופסים אותו לפעמים. הבובל משוטט ברחבי חצי האי ערב ובצפון אפריקה. ד"ר שו (Shaw) מספר לנו שבראשית המאה שעברה היה נפוץ במקומות האלה, וגם אני ראיתי אותו שם לפעמים. הוא דומה מאוד לגנו של דרום אפריקה. זה 'בקר הבר' (בקר אלוהש) של הערבים. בימי קדם בוודאי היה נפוץ יותר.¹⁹ ישראל אהרונאי זיהה את הבובל בתחילה עם ה"חמור",²⁰ אך מאוחר יותר עם ה"תאו" המקראי, ואף הוא שמע מפי הבדווים על הפרטים שחיו לאורך בקע הירדן, שהאחרון שבהם ניצוד בשנת תרלז:

מארחי בוודאי ערבה היו ערביי ג'הלין. בהם מצאתי ישישים, שאבי-אביהם צד את התאו, שנצוד בבואו לשבור את צמאו על יד הנהרות הנופלים אל מזרח ימו של לוט (נחל ארנון ואחרים). רגליו האחוריות, שעליהן משענתו, חלשות היו, והן היו בעוכריו, כי כל מבקשי נפשו הדביקוהו על נקלה ברכיבה על סוס. הוא היה גבוה מאוד, מצחו צר וארוך וצבעו שער אדום-צהוב – כצבע המדבר. 'בדוי' כנוהו בשם 'בקר-הבר'. הפרט האחרון נורה לפני ששים ושש שנים.²¹

לסיכום, הבובל, אף שלא ברור באופן מוחלט כיצד נקרא בתקופה המקראית, היה חלק בלתי נפרד מנופי ספר המדבר, מישור החוף והערבה, אם כי מדובר באוכלוסייה קטנה יחסית בהשוואה למיני האיילים והצבאים. זאת, בניגוד לבעל החיים המכונה בימינו בשם דישון (Addax nasomaculatus), שספק רב אם גדל בעבר בארץ ישראל. לבובל מספר תתי-מינים, ובעקבות ציד בלתי מבוקר והרס בתי גידול הוא סבל במאות השנים האחרונות מהאדם. המין שהיה בעבר בארץ ישראל כנראה כבר נכחד. עם זאת, במרחבי אפריקה נותרו תתי-מינים אחרים, הקרובים מאוד לבובל שהיה בארץ ישראל במראם, בבית גידולם ובהתנהגותם האקולוגית, ועל כן אין שום מניעה להביאם ארצה ולגדלם בשלב הראשון בגני חיות או בחי בר בערבה (בדומה ליענים שאינם מתת-המין הארץ ישראלי שנכחד). במסגרת המאמצים להשיב לארץ ישראל את חיות הבר המקראיות שנכחדו, נגרע מקומו של הבובל, ותקוותי שהדבר יוממש בעתיד.²²

¹⁹ ה"ב טריסטראס, החי והצומח של ארץ-ישראל, חלק החי (תרגום ועריכה ח' מויאל), ירושלים 2007, עמ' 34;

H.B. Tristram, Natural History of the Bible, London 1867, p. 83-84

²⁰ "אהרני, תורת החי, בעלי החוליות: יונקים ועופות, תל אביב תרפ"ג, עמ' 86.

²¹ "אהרונאי, זכרונות זואולוג עברי, א, תל אביב תש"ג, עמ' 21-22.

²² ז' עמר, "להשיב את אנטילופת הבובל לארץ ישראל", אריאל 197-198 (תשע"א), עמ' 205-208.

פניתי לזוהר עמר נר"ו והוא שלח אלי מאמר שכתב על העניין מוזכר כאן בהערה. והבאתי מביא ממנו כמה תמונות.

תן לחכם ויחכם-עוד

אנא שלחו את הערותיכם!

הכתובת למשלוח: eliyahule@gmail.com

הערות מתקבלות גם באנגלית.

הודעה מאתר "לדעת" כאן תוכלו להוריד גליונות פרשת השבוע מדי שבוע (גם גליונו מופיע

שם): <http://www.ladaat.info/gilyonot.aspx>

מאמרנו מופיע **ונשמר** באוצר החכמה בפורום דקדוק ומסורה

<http://forum.otzar.org/forums/viewtopic.php?f=45&t=10317&p=272195#p272195>

אם אתה מתעניין

בהגטים הלשוניים של התורה

(לשון המקרא, המשנה, התלמוד וכו')

אתה מוזמן להרשם (בחנם)

לקבלת דוא"ל בעניינים לשוניים

בכתובת: franklashon@gmail.com

☺ בוא להחכים את עצמך ואת שאר המכותגים ☺